
КАМ'ЯНА СОКИРА В ПАМ'ЯТКАХ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОСТІ

Ю. Б. Полідович, В. В. Циміданов

У статті розглядається функціонування кам'яних сокир у різних сферах життя населення зрубної спільності. Розгляд археологічних матеріалів на тлі індоєвропейської міфологічної традиції дозволяє встановити, що за доби зрубної культури кам'яні сокири виходять з ужитку в побутовій сфері, але посідають значне місце у ритуальній та соціальній сферах.

А деякий час по тому у Кантабрії
блискавка вдарила в озеро, й там
знайшли дванадцять сокир — без-
перечний знак верховної влади.

Гай Светоній Транквілл, VII, 8(2).

Сокира є одним з найвидатніших і найповоротніших винаходів людства. За тривалий час існування вона зазнала значних змін, що стосувалися, перш за все матеріалу виготовлення: від каміння і кременя до заліза, що в загальних рисах збіглося з головними напрямками розвитку технології. Але сокири, виготовлені з різного матеріалу, мали і власну історію та долю. У цьому відношенні доба пізньої бронзи є особливо цікавою тим, що це були останні сторінки історії кам'яної сокири, коли її використовували у певних сферах життя і остаточно не перетворили на міфічний предмет пращурів. Такі міркування і стали поштовхом до розгляду місця, яке займала кам'яна сокира у системі культури однієї із спільностей доби пізньої бронзи — зрубної.

Знахідки кам'яних сокир відомі на всій території зрубної спільності. Вони походять з поховальних пам'яток, поселень, скарбів та випадкових знахідок.

У похованнях та пов'язаних з ними комплексах кам'яні сокири трапляються нечасто. З близько 9,5 тисяч врахованих авторами поховальних комплексів вони знайдені лише у 8: поховання з кургану 5 поблизу с. Новопавлівка (Самарська обл.)¹; № 24 кургану I поблизу м. Волзький (Волгоградська обл.)²; з кургану I поблизу с. Надеждіно (Пензенська обл.)³; № 2 кургану I поблизу с. Калинове (Донецька обл.)⁴; № 2 кургану 8 поблизу с. Петромихайлівка (Запорізька обл.)⁵, а також, з деякою долею ймовірності, у похованнях з Підстепків (Самарська обл.)⁶ та Великих Верхнів (Пензенська обл.)⁷. Поховання з Кордона Деркульського⁸ й 5 кургану 12 поблизу м. Покровська⁹, в яких також були знайдені кам'яні сокири, на нашу думку, є дозрубними. Таку атрибуцію засвідчують знайдені у похованні з Кордона Деркульського фрагменти керамічної посудини, скріплені бронзовою скобою, й крем'яні вістря стріл та бронзове тесло з покровського комплексу, яких немає у похованнях зрубного часу, але добре відомі у похованнях дозрубного (синташтинського) пласта¹⁰.

Чотири з названих поховань були основними в кургані (Підстепки, Новопавлівка, Надеждіно, Великі Верхи), при цьому два мали велику поховальну яму, два були впушені в існуючий курган та перекриті насипом, що їх об'єднував, утворюючи «довгий» курган (Калинове, Петромихайлівка) і ще одне — впускне в невеликій ямі (Волзький). Крім сокири в похованнях були знайдені бронзові ніж (Надеждіно) та шило (Підстепки), кістяні вістря стріл та виробу з кістки (Новопавлівка), кременю (Петромихайлівка), керамічний посуд (Волзький, Калинове)¹¹. З похованням із Петромихайлівки пов'язані також черепи дрібної рогатої худоби та коня, що містились у ямі, три кінських черепа, знайдені над ямою в насипі, та керамічна посудина, яка знаходилася на дерев'яному перекритті ями. Місце сокири у похованні, очевид-

© Ю. Б. ПОЛІДОВИЧ, В. В. ЦИМІДАНОВ, 1995.

но, не було чітко визначеним. Звичайно ж вони містяться або в районі зігнутих до обличчя рук, або за спиною, або на поясі небіжчика.

У ІІ Верхньо-Баликлейському могильнику (Саратовська обл.) кам'яна сокира була знайдена в ритуальному комплексі¹² (кургані 6, поховання 6)¹³; на дні ями, зробленої в насипі ямного кургану, знайдено 5 керамічних посудин (три біля східної стіни й по одній біля південної та північної), бронзовий ніж та кам'яна булава (в центрі ями), а розбита сокира містилася біля західної стіни. Фрагменти ще 5 посудин було знайдено в засипці ями.

В одному випадку (курган І поблизу м. Вуглггорська, Донецької обл.) сокиру знайдено в насипі кургану¹⁴. Її атрибуція В. Ф. Клименком як зрубної¹⁵ не безсумнівна, оскільки в цьому кургані поряд із зрубними було й поховання культури багатоваликової кераміки.

Охарактеризовані комплекси належать до різних періодів зрубної культури. Серед них є досить архаїчні (Новопавлівка, Верхній Баликлей) і пізніші. Знайдені в них сокири за формами не утворюють однієї групи. Так, сокири з Волзького (рис. 1, 7) та Петромихайлівки (рис. 1, 6)¹⁶ близькі до типу скорочено-ромбічних, які відомі у комплексах доби середньої бронзи¹⁷. Сокира з Великих Верхів (рис. 1, 1) має аналогії у баланівській культурі¹⁸. Сокира з Підстепок (рис. 1, 2) близька до знахідки з поховання маницької культури¹⁹. Сокири з Надеждіно (рис. 1, 3) й особливо з Новопавлівки (рис. 1, 4) мають аналогії у Бородинському скарбі²⁰, а також серед сокир культури Монтеору²¹. Водночас, сокири, аналогічні надсждінській та новопавлівській за конфігурацією лезової частини та за пропорціями, походять з горизонту ІІ Трої²² та ямних поховань другої хронологічної групи Прикубання²³. Сокира з Верхнього Баликлея (рис. 1, 5) за наявністю лопати може бути зіставлена з сокирою Бородинського скарбу²⁴ та деякими знахідками з пам'яток культури багатоваликової кераміки²⁵ та кам'янсько-лівенцовського типу²⁶. Сокира з Калинового досить своєрідна (рис. 1, 8). Аналогії цій знахідці нам невідомі. Отже, за винятком останньої, інші сокири з врахованих нами поховань зрубної спільності знаходять аналогії у культурах раннішого часу.

На поселеннях знахідки сокир є також відносно рідкісними. На жаль, більшість матеріалів розкопаних поселень, особливо зі східної частини зрубного світу, не опубліковано, що не дає змоги навести узагальнюючі дані. Але

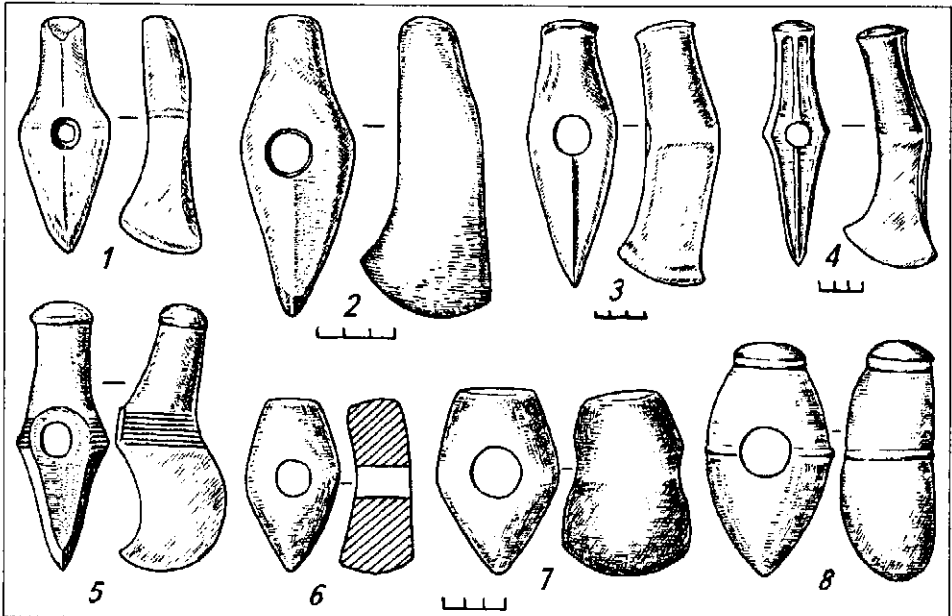

Рис. 1. Кам'яні провушні сокири з поховальних комплексів. 1 — Великі Верхи; 2 — Підстепки; 3 — Надеждіно, курган 1; 4 — Новопавлівка, курган 5; 5 — Верхній Баликлей, ІІ-й могильник, курган 6, поховання 6; 6 — Петромихайлівка, курган 2, поховання 2; 7 — Волзький, курган 1, поховання 24; 8 — Калинове, курган 1, поховання 2.

певною моделлю, притаманною й іншим територіям, може бути картина, емпірично одержана за матеріалами зрубних поселень Донської області. З понад 20 досліджених поселень сокири знайдені лише на 9. При цьому вони належать до двох принципово різних типів — провушних та прив'язних. Знахідки провушних сокир (Усове озеро (рис. 2, 3—5, 7), Іллічівка, Дронівка III, Новоселівка I (рис. 2, 2), Безіменне II), як правило, поодинокі, представлені фрагментами²⁷, іноді зі слідами вторинного використання. Вони здебільшого належать до різних типів ретельно відшліфованих парадних чи бойових сокир, які, як і сокири з поховань, знаходять численні аналогії серед матеріалів попередніх культур. Фрагменти провушних сокир були знайдені як у комплексах (Усове озеро: разом зі знаряддями металургійного виробництва у вогнищах жител № 1—2²⁸), так і поза ними.

Прив'язні сокири походять з Новоселівки I, Іллічівки, Зливок, Макріхаї, Тарами, Широкої Балки II. Трапляються вони також у підйомному матеріалі на кількох недосліджених поселеннях. Їх кількість у 2—3 рази перевищує знахідки провушних сокир. Крім того, прив'язні сокири представлені, в основному, цілими або ледь пошкодженими екземплярами. Ці сокири за формами не становлять якихось певних груп, оскільки майже кожна з них має індивідуальні риси, а в одному випадку виготовлена з лезової частини провушної. Загалом вони мають кут загострення леза 35—50°, саме лезо часто округлене. Лише поодинокі екземпляри прив'язних сокир вирізняються ретельністю обробки поверхні та наявністю ребер. Прив'язні сокири з'являються у дозрубний час²⁹, але пік їх використання припадає на пізньозрубний етап, коли вони поширені на території усього степового поясу Євразії³⁰.

Аналогічна картина (поодинокі знахідки фрагментів провушних і відносно численні — цілих екземплярів прив'язних сокир) спостерігається і на поселеннях Нижнього Подніпров'я³¹.

На поселенні Діброва-I (Краснолиманський р-н Донецької обл.) знайдено вохрову модель провушної сокири (рис. 2, 6). У цьому зв'язку можна згадати ще й знахідку глиняної моделі сокири, яка походить з поселення Липовий Овраг (Саратовська обл.)³².

З випадкових знахідок до зрубної культури достовірно можна віднести лише знахідки прив'язних сокир, загал яких здебільшого також пов'язаний з поселеннями³³. Зокрема, нами враховано 15 таких сокир з території Донської обл.

Зрубним часом ймовірно датується скарб з Горілого Долу (Саратовська обл.), до складу якого входили бронзовий серп і уламки діоритових молотка і сокири³⁴.

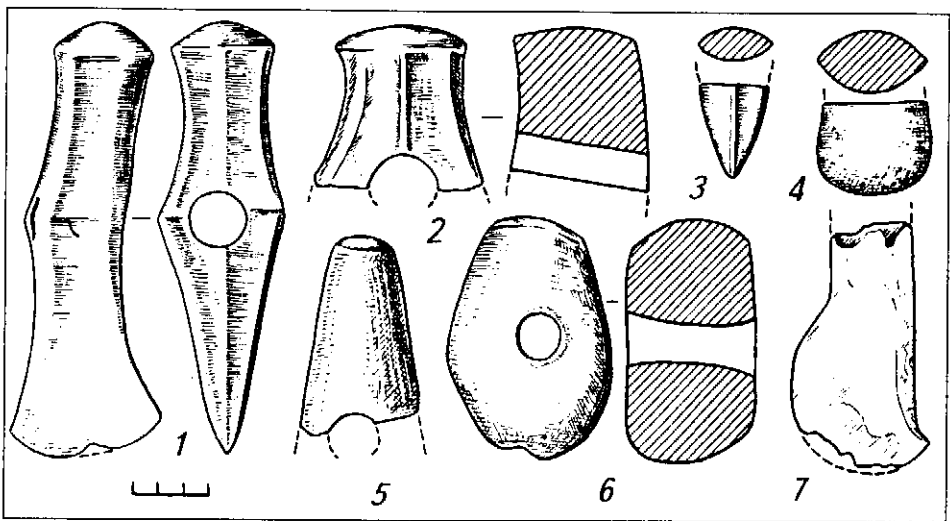

Рис. 2. Кам'яні провушні сокири та глиняна модель сокири з поселень Подонцов'я. 1, 3, 4, 5, 7 — Усове озеро; 2 — Новоселівка — I; 6 — глиняна модель з Діброви — I.

Отже, на пам'ятках зрубної культурно-історичної спільності зустрічаються кам'яні сокири двох типів — провушні й прив'язні. При цьому, провушні сокири містяться, як правило, тільки в ритуально чи соціально обумовлених комплексах (поховання, скарб тощо). Їх же фрагменти, знайдені на поселеннях, часто мають сліди вторинного використання. На нашу думку, вони повинні розглядатися вже як відповідні знаряддя праці. Хоча, не виключено, що в контексті виробничих культів (наприклад, ковальських) вони могли семантично порівнюватися з цілими сокирами (про це ще йтиметься далі). Знахідки прив'язних сокир навпаки пов'язані здебільшого з побутовими ситуаціями і походять лише з поселень. Інша відмінність полягає в тому, що при виготовленні провушних сокир застосовувалися архаїчні дозрубні форми, а то й взагалі вживалися сокири, що належали до попередніх культур. Пік же виготовлення прив'язних сокир навпаки припадає саме на зрубний час. До того ж, якщо провушні сокири виготовлялися, як правило, з твердих порід каменю (іноді, навіть, довізних з досить віддалених регіонів), то загал прив'язних сокир зроблено з найпоширенішої сировини — дрібнозернистого пісковику, що часто використовувався для виготовлення найрізноманітніших знарядь праці. Тобто, за археологічними даними кам'яні провушні сокири у зрубний час у побутовій сфері не використовувалися, бо вони, найвірогідніше, були повністю витіснені бронзовими провушними сокирами та кельтами. Це стало можливим завдяки значному рівню розвитку бронзолivarного виробництва за доби пізньої бронзи, яке відзначається усіма дослідниками. Зокрема, на виробництві провушних сокир спеціалізувалися металурги Мосолівського поселення³⁵ та Усового озера³⁶.

Сумнівно, щоб провушні кам'яні сокири продовжували вживатися і як зброя, що припускають деякі дослідники, інтерпретуючи, зокрема, поховання з сокирами передзрубного та зрубного часу³⁷. Адже у системі озброєння завжди використовувався найпрестижніший і ефективний матеріал, яким на цей час була бронза. На думку В. С. Бочкарьова, за доби пізньої бронзи саме військова аристократія сприяла розвитку металообробки³⁸. Камінь же і кам'яні сокири зокрема вийшли з широкого вжитку й навпаки стали певними архаїзмами, які для традиційних суспільств характерно використовувати у ритуальній або соціальній практиці. Тому вірогіднішим, на нашу думку, є припущення, згідно якого кам'яні провушні сокири у зрубний час були символами влади. Так, В. О. Отрошенко навів деякі аргументи на користь того, що кам'яні сокири поряд з булавами та кістяними й роговими різьбленими предметами були наверхами жезлів³⁹. Розвиваючи цю гіпотезу, один з авторів спробував розглянути поховання з жезлами. Самі жезли були при цьому поділені на типи: 1) жезли з наверхами у вигляді провушної сокири; 2) жезли у вигляді булави (в одному випадку металевої, в інших — кам'яної); 3) жезли-нагайки; 4) жезли-"тростини" з наверхами з кістки або рогу. Кожен з цих типів був значно поширений на території усієї зрубної спільності, вони існували практично одночасно. Тому наявність чотирьох типів жезлів не може пояснюватися локальними або хронологічними особливостями. Отже, цілком правомірно припустити, що знаходження у похованні носія влади жезлу якогось із типів пов'язано з певним статусом небіжчика у соціальній структурі суспільства. Поховані з жезлами 1 типу із врахованих 9300 зрубних поховань становлять 0,07%, 2 типу — 0,21%. Поховання з жезлами 3 та 4 типу трапляються удвічі частіше, ніж з жезлами перших двох типів. Відстань між двома зрубними похованнями з жезлами 1 типу становить не менше 100 км. Їх немає у одному або сусідніх могильниках. Тоді як для жезлів 2—4 типів така ситуація цілком можлива. Водночас у межах одного могильника не було синхронних поховань з жезлами 1 та 2 типів. Різняться групи поховань з жезлами різних типів і за мірою вираженості ознак соціальної неординарності. Так, серед поховань з сокирами соціально неординарні комплекси (за критеріями В. В. Отрошенка) становлять 83,3%, серед поховань з булавами — 75%. А жезли 3 та 4 типів взагалі здебільшого зустрічаються в комплексах, які відрізняються від моделі рядового поховання лише наявністю жезла. Наведені спостереження дозволяють припустити існування певної градації жезлів, в якій найнижчий рівень займали жезли 3 та 4 типів.

Середній рівень ймовірно займали жезли 2 типу, найвищий — 1. Ієрархія знаків влади породжувалася її структурою. Наявність же останньої добре відома для соціально стратифікованих суспільств, що перебувають на стадії розкладу первісного ладу. Отже, цілком вірогідно, що подібна ієрархія влади існувала і в зрубних потестарних утвореннях. Для позначення носіїв влади, що перебували на різних її рівнях, було запропоновано похованих з жезлами I типу називати А-володарями, 2 — В-володарями, 3 та 4 типу — С-володарями. Виходячи з того, що до складу зрубної спільності входило кілька великих потестарних утворень, А-володарів цілком вірогідно можна вважати їх правителями⁴⁰.

Що стосується прив'язних сокир, то відносно велике їх поширення, ймовірно, було пов'язане зі специфікою використання. Сокири цього типу (або значна їх частина) вживалися не як власне сокири, а як молотки і при цьому, щонайвірогідніше, як ковальські молотки переважно середньої та легкої дії⁴¹. Таку інтерпретацію підтверджують форма лезової частини (вона здебільшого коротка і має відносно великий кут загострення леза, саме лезо часто сильно заокруглене) і, можливо, система кріплення. До того ж, камінь на той час був найпридатнішим у ковальстві матеріалом, оскільки використання у цій сфері діяльності таких м'яких металів як бронза та мідь було малоефективним. А вже зазначений розквіт бронзової металургії у степовій частині Євразії у зрубний час і обумовив попит та широке виробництво кам'яних сокир-молотів поряд із вживанням і власне кам'яних молотів, які також були прив'язними. Не виключено, що певна частина прив'язних сокир, а саме ті, які мають подовжене загострене лезо, могла використовуватися й з іншими функціями, зокрема для дерсвообробки⁴². Слід зазначити, що такі знаряддя серед прив'язних поодинокі. Тобто для більшості т. зв. прив'язних сокир термін «сокира» не є коректним. Доречнішим, з нашої точки зору, було б називати ці вироби «сокироподібні молотки». Отже є певні підстави вважати, що з виробничої сфери за доби пізньої бронзи зникли не тільки кам'яні провушні сокири, а й кам'яні сокири взагалі. Але не виключено, що й деякі сокироподібні вироби також могли посідати певне місце в престижній сфері, про що свідчать поодинокі знахідки цих предметів з ретельно обробленою поверхнею⁴³.

Але, припускаючи зникнення кам'яних сокир з виробничої сфери за доби пізньої бронзи, ми масмо на увазі насамперед пам'ятки зрубної спільності. Інша ситуація властива білозерській культурі. На білозерських поселеннях відомі знахідки кам'яних провушних сокир⁴⁴. «Повернення» до цих знарядь було наслідком певної кризи білозерської металообробки, що призвела до відмови від металомістких виробів⁴⁵. Показово, що більшість провушних білозерських сокир належать до одного з найархаїчніших типів — клиноподібних. Не виключено, що використання кам'яних провушних сокир на рубежі пізньої бронзи та залізного віку в перехідний період, коли степове населення відновлює й інші архаїчні технології (зокрема кременсоборку) мало місце і в зрубному ареалі. Але безперечні аргументи на користь цього нам невідомі.

Все це призводить нас до висновку, що кам'яна сокира за доби пізньої бронзи була майже повністю витіснена з побутової сфери бронзовою, але все ще продовжувала функціонувати в соціальній та ритуальній сферах, що, очевидно, було обумовлено високим семіотичним статусом, який, в свою чергу, був пов'язаний з її місцем у релігійно-міфологічних уявленнях зрубних племен. Ці уявлення можна досить надійно реконструювати (хоча б у загальних рисах), виходячи із встановленого дослідниками факту належності носіїв зрубної культури до групи іранських племен⁴⁶, що дозволяє використовувати певні аналогії з індоєвропейської міфології, особливо в тій частині, яка є спільною для всіх її традицій.

Загально визнано, що в індоєвропейській міфології сокира (перш за все — кам'яна) виступає переважно як атрибут і зброя Бога Грози, бога-громовика і, відповідно, пов'язана з Основним Міфом — міфом про змисборство. Проте, тільки в балтійських казках і оповідях, які зберегли багато архаїчних мотивів, зброєю бога грози Перкунаса є кам'яна сокира⁴⁷. В інших же традиціях Бог Грози перемагає Змія за допомогою блискавки-перуна, палиці, молота, меча, стріли тощо. Але існує певна сума непрямих доказів, завдяки яким мож-

на впевнено реконструювати, що одвічно в Міфі зброєю перемоги над Змієм була саме кам'яна сокира. Найважливішим з них є те, що в індоєвропейській традиції та в уявленнях різних народів усього світу кам'яні сокири, знайдені у землі, пов'язуються тільки з Богом Грози. Наведемо характерне у цьому відношенні свідцтво білоруського інформатора: «Пры гROME чарцей б'е каменная страла з дзірачкаю. Як дзе вытне перун, та каб пакапаўся, та ў землі муожна знайці тую стралу, а сама яна туоолько цераз сіем гадаў выходзяць наверх. Такія стрэлы у нас называюць перуновымі стрэламі»⁴⁸. Крім того, сокира (при нагоді саме кам'яна) відіграв досить активну роль у різних обрядах і ритуалах, які по суті сходять до Основного Міфу (обряди захисту від граду і грози й пов'язані з першою грозою, охоронні обряди в скотарстві, сімейні обряди тощо)⁴⁹. До того ж, у різноманітних варіантах Міфу або в обрядах та повір'ях, що сходять до нього, Бог Грози тісно пов'язаний з кам'яними предметами, камінням, скелею, горою⁵⁰. За однією з гіпотез, навіть ім'я індоєвропейського громовержця реконструюється з основою *Per* — «камінь, скеля, гора» (слов'янський Перун, ведичний Парджанья, хетський Пірва та ін.)⁵¹. Але і металева сокира у багатьох традиціях також зберегла зв'язок з Богом Грози та його головними атрибутами — громом та блискавкою⁵². Слід також зазначити, що тривалий час, аж до середньовіччя існували амулети у вигляді сокири⁵³. Подальше розростання атрибутів Бога Грози або заміна кам'яних атрибутів (перш за все сокири) металевими зіставляється дослідниками з поступовою зміною відповідних реалій, що було обумовлено технологічним розвитком⁵⁴.

У багатьох індоєвропейських традиціях Бог Грози виступає як заступник та порадник військової аристократії та, найперше, володарів-царів⁵⁵. Цар же, у свою чергу, у певних ситуаціях (зокрема, в ритуалах) виступав земним втіленням небесного володаря⁵⁶, що повністю пов'язувалося з досить широкою сакральною функцією верховного правителя. Атрибути ж Бога Грози, як правило, ставали царськими атрибутами, що виконували роль як символа влади, так і певних ритуальних предметів⁵⁷. Характерно, що при трансформації Міфу в пізніших текстах змісборцем взагалі стає або царевич або інший претендент на престол (казки та епос іранських народів, давніх греків, слов'ян та ін.)⁵⁸. У цих текстах фактично поєднуються воедино сюжет міфу й та соціальна підоснова, яку він мав у суспільстві.

Так через міф відновлюється як ритуальна, так і обумовлена ним соціальна символіка кам'яної сокири, яка, щонайвірогідніше, була притаманна й традиції племен — носіїв зрубної культури. Зокрема, наявність міфу про змісборство в «зрубній» міфології підтверджується знахідкою на Дружківському ґрунтовому могильнику посудини⁵⁹, на якій у характерній для традиційних культур мнемонічній формі, розрахованій на пригадування тексту (зображені основні герої: Бог Грози у вигляді букранія й Змій — і струми дощу як головний результат поєдинку), ймовірно відтворено його сюжет. Особливістю «зрубної» традиції у порівнянні з іншими індоєвропейськими, очевидно, було те, що в ній кам'яна сокира зберегла своє архаїчне значення і не була замінена або витіснена іншими атрибутами. Це підтверджується тим, що, як уже зазначалося, саме сокира була символом володаря найвищого рангу (А-володаря). Щодо терміну, який би позначив цих володарів, ми вважаємо, що цілком доречно буде вживання слова «цар». Інститут царів, як показали дослідження термінів, що його позначають, виявився набагато старшим утворення класового суспільства та держави⁶⁰. З'являється він, на думку дослідників, ще за часів індоєвропейської єдності, отже, найвірогідніше, що він існував і у північнопричорноморських племен епохи бронзи. Існує і відповідний загальноіранський термін *кшайя* — «володар, цар». Але вживання його було б не зовсім коректним, оскільки у кожного іранського народу, очевидно, існувала і власна термінологія. Зокрема, скіфські царі, за свідцтвом Геродота, називалися паралати (Геродот, IV, 6). Тому доречніше вживати, як це вже прийнято в літературі, нейтральний термін «цар».

Сокира як атрибут верховного володаря є у символіці й інших народів. Для нас найважливіше, що таке розуміння сокири було притаманне скіфам, нащадкам зрубних племен. Саме в такій ролі вона згадується в першій ле-

генді про походження скіфів серед «золотих дарів», що були священними символами скіфських царів, а також присутня в сценах, які цілком аргументовано інтерпретуються як інвеститурні та зображені на чаші з Частих курганів⁶¹ і на амфорі з Археологічного музею Флоренції⁶².

Але, оскільки за археологічними матеріалами кам'яна сокира пов'язана перш за все з похованнями, спробуємо встановити, чи узгоджується запропонована інтерпретація її з контекстом поховального ритуалу. В археологічній літературі традиційно соціальний аспект зазначеного ритуалу вважається найважливішим. За такою логікою, символ влади, що позначав володаря за життя, маркірував його і після смерті, забезпечуючи йому відповідне місце і становище у світі мертвих. Не погоджуючись з однозначністю подібної реконструкції, все ж зауважимо, що у багатьох індоєвропейських традиціях існувало уявлення, згідно якого володар ("цар") і після смерті зберігав свої повноваження. Так, у давньогерманській міфології лише воїни, і найперше їхній лідер (він же — лідер усього суспільства) після смерті потрапляли до небесного світу мертвих Вальхалу, де перебували до часу останньої битви з силами Хаосу⁶³. За Гомером, царі Мінос, Агамемнон та Ахілл в Аїді продовжували очолювати своїх померлих співвітчизників (Одісея. IX, 387—389, 484—485, 569). Аналогічні уявлення були і у хетів, східних слов'ян, персів, кафірів та ін. Усі зазначені приклади належать народам з досить значним розшаруванням суспільства. А оскільки і «зрубне» суспільство також перебувало на схожому ступені розвитку, ми можемо припустити, що аналогічні уявлення були притаманні й населенню доби пізньої бронзи. Але подібній реконструкції суперечать два моменти. Вигляд зрубних поховань з сокирами не відповідає загальноприйнятому уявленню про «царські» поховання, які мають вирізнятися з поміж одночасових поховань значним багатством супровідного інвентаря та монументальністю споруд, а також наявністю людських жертвоприношень. Але дослідники, що розглядають ці поховання саме з таких позицій, оперують прикладами з матеріалів ахейської Греції, ранньодинастичних Єгипта, Уру та ін., а також скіфів IV ст. до н. е.⁶⁴ Тож хоча О. В. Антонова та Д. С. Расвський пропонують не пов'язувати виникнення «царських» поховань з утворенням класових суспільств та держав⁶⁵, все ж зауважимо, що всі поховання, які значно відрізняються багатством та монументальністю, з'являються перш за все саме у ранньокласових суспільствах. У суспільствах, що перебували на стадії розкладу первісного ладу (зокрема, це фактично всі суспільства степової частини Північного Причорномор'я доби бронзи) виникнення поховань такого типу обумовлене, очевидно, певним рівнем соціально-економічного розвитку та внутрішньою логікою розвитку культури. Про останнє свідчать порівняльні дані з культури, що перебували на однаковій стадії соціально-потестарного розвитку. Наприклад, з майкопської (див. матеріали першого Майкопського кургану) й Інгульської катакомної (див. матеріали поховань вищої «соціальної страти» за С. Ж. Пустоваловим) культур або дані з поховань володарів ранньоскіфського часу з Келермесу (Прикубання) та Мельгуновського кургану, що містили велику кількість золотих предметів, і Старшої Могили (Лівобережна лісостепова Україна). І тому, на нашу думку, феномен багатства «царських» поховань слід розглядати саме з позицій відповідного часу та відповідної культури. Порівняння ж даних зрубних поховань з кам'яними сокирами, які за запропонованою нами інтерпретацією є похованнями «царів», з критеріями виділення соціально значущих поховань, які використовують дослідники, дає досить своєрідну картину. Більшість поховань відповідають цим критеріям (особливо поховання з Петромихайлівки та Калинового), але поховання з Волзького, навпаки, нічим (окрім сокири) не відрізняється з-поміж загалу рядових поховань. Тож, на нашу думку, у певних ситуаціях визначальним критерієм для виділення соціально значимих поховань може виступати склад інвентаря. І перш за все не багатство або кількість його, а наявність предметів, які мали в контексті культури високий (або найвищий) семіотичний статус (наприклад, як у кам'яних провушних сокир). На формування ж рис поховання, що визначають інші критерії (розмір витрат праці; особливі риси ритуалу тощо)

могли впливати найрізноманітніші фактори: ситуація у суспільстві, ставлення членів соціуму до небіжчика, обставини смерті тощо.

Як відомо, у переважній більшості традицій символи влади успадковувалися, а не ховалися разом з їх власниками. Те, що сокира все ж клалася в могилу, а не замінювалася під час ритуалу якимось символічними предметами, може означати або неспадковий характер верховної влади (при цьому, кожний новий володар мав «здобути» свою сокиру), або те, що кам'яна сокира власне і була таким символом. Адже за скіфською легендою (перша версія Геродота), час виникнення якої дослідники відносять саме до зрубного часу⁶⁶, сокира входила до складу «золотих дарів», що були своєрідними спадкоємними символами влади. При цьому, золото в легенді цілком могло бути реалією. Не виключено, що за таких умов кам'яна сокира відігравала роль індивідуального неспадкоємного символу влади, який і після смерті її власника супроводжував його у потойбічний світ.

Отже, у контексті зрубної культури кам'яна сокира виступає як символ влади лідерів певних потстариших утворень і, очевидно, як ключовий предмет деяких ритуалів, в яких основну роль відігравав або «цар», «озбробний» кам'яною сокирою, або сама сокира. Перш за все це могли бути ритуали, що відправлялися під час новорічних свят, бо вони найбільше пов'язані з міфом про змієборство⁶⁷. Існує навіть думка, що в індо-іранській традиції в системі весняних календарних свят міф про змієборство відігравав основну роль, на відміну від інших індоєвропейських традицій, в яких панівне місце посідає міф про вмираючого та воскресаючого бога⁶⁸. Цілком вірогідно, що святкувався Новий Рік у дні весняного рівнодення — 22—23 березня, як це прийнято в усіх іранських народів. Але конкретика змісту самих свят, на жаль, втрачена назавжди. Можливо лише за аналогією з іншими традиціями назвати основні дії новорічного ритуалу: жертвоприношення, ритуальна драма, проведення якихось певних ритуалів, пов'язаних зі скотарством та землеробством, а також ворожба. Іншим ритуалом, в якому першочергове значення мав «цар», були дії спрямовані на викликання дощу під час посухи, який також безпосередньо стосувався Основного Міфу⁶⁹. Цей ритуал, вірогідно, мав для зрубних племен несабижне значення. Адже у степовій частині Східної Європи, навіть за умов значного зволоження, що припадає на сабатинівський час⁷⁰, посухи відбувалися досить регулярно, хоч і через відносно більші проміжки часу⁷¹.

Не виключено, що якість значення сокира мала і в системі ритуалів, пов'язаних з ковалями. На цю думку наводять факти виявлення фрагментів провушних сокир у комплексах (ритуальних?) разом із ковальським знаряддям у вогнищах на Усовому озері, а також те, що ковальські молотки, як зазначалося вище, морфологічно близькі до сокир, а деякі з них навіть були виготовлені з їх уламків. Можливо, це пов'язане з тим, що у міфологічній традиції на певному етапі відбувається контамінація образів коваля і змієборця (наприклад, осетинський Курдалагон, іранський Кава, слов'янський Кузьма-Дем'ян⁷²). Хоча це явище може мати й якийсь інше пояснення.

Отже, можемо зробити деякі висновки. За доби пізньої бронзи кам'яна сокира була повністю витіснена з побутової сфери бронзовою. Але вона продовжувала вживатися у ритуалах та соціальній практиці. На підставі індоєвропейської традиції встановлюється, що ритуали, в яких сокира відігравала значну роль, були неодмінно пов'язані з міфом про змієборство, з якого й випливає високий семіотичний статус кам'яної сокири. Завдяки міфу і ритуалу реконструюється її ймовірне соціальне значення як символу влади зрубного «царя», що підтверджується й аналізом археологічного матеріалу.

Примітки

¹ Скарбовенко В. А. Погребения эпохи бронзы Новопавловского могильника // Древние и средневековые культуры Поволжья. — Куйбышев, 1981. — С. 16, 17.

² Мыськов Е. П. К проблеме периодизации памятников зрубной культуры Нижнего Поволжья и Волго-Донского междуречья // СА. — 1991. — № 4. — Рис. 3, 12, 23, 24.

³ Рыков П. С. Археологические разведки по Хопру // СГАИМК. — 1931. — № 8. — С. 32, 34; Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда // МИА. — 1959. — № 60. — С. 193. В. В. Отрошенко звернув нашу увагу на те, що, вірогідно, саме сокира з цього

поховання наведена у монографії О. О. Кривцової-Гракової, де ця знахідка помилково віднесена до матеріалів з поселення Надеждіно-Куракіно (*Кривцова-Гракова О. А.* Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы // МИА.— 1955.— № 46.— Рис. 4, 15).

⁴ *Цимиданов В. В., Евлевский А. В.* Классификация погребений с инсигниями власти срубной общности // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— № 2.

⁵ *Ляшко С. Н.* Раскопки курганов в Днепровском Надпорожье // АО.— 1981.— М., 1983.— С. 284.

⁶ *Агапов С. А.* Каменный топор из Подстепок // Неолит и бронзовый век Поволжья и Приуралья.— Куйбышев, 1977.

⁷ *Полесских М. Р.* Древнее население Верхнего Посурья и Примокшанья.— Пенза, 1977.— С. 19; *Полесских М. Р.* В недрах времен.— Пенза, 1956.— Рис. 14. Авторы широко вдячні В. В. Отрощенку, який звернув їх увагу на цю знахідку.

⁸ *Рыков П. С.* Археологические раскопки и разведки в Нижнем Поволжье и Уральском крае летом 1925 г.— Саратов, 1926.— С. 21; *Рыков П.* Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga // ESA.— Helsinki, 1927.— Т. 1.

⁹ *Рыков П. С.* Археологические раскопки...— С. 43; *Рыков П.* Op. cit.— S. 77, 78.— Abb. 21, 5.

¹⁰ *Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е.* Происхождение индоиранцев в свете новейших археологических открытий.— М., 1977.— Рис. 3, 2; 5, 7; *Древности Урало-Казахстанских степей.* Каталог выставки.— Челябинск, 1991.— Рис. 37; 38; 41; 42; *Цимиданов В. В.* Две группы воинских погребений середины II тыс. до н. э. в Волго-Донском регионе // Материалы археол. семинара.— Донецк, 1922.— Вып. № 1.

¹¹ *Поховання з Великих Верхів* крім сокири супроводжували й інші предмети, але які саме сказати неможливо, оскільки, на нашу думку, речі, опубліковані М. Р. Полесських, походять з різних комплексів.

¹² Під ритуальним ми розуміємо комплекс, що утворився внаслідок проведення якогось ритуалу. У даному випадку — поховального, поминального або ін.

¹³ *Мыськов Е. П.* Кенотаф эпохи бронзы из курганного могильника Верхний Балыклей // Культура бронзового века Восточной Европы.— Куйбышев, 1983.

¹⁴ *Клименко В. Ф.* Исследования Енакиевской экспедиции // АО 1978.— М., 1979.— С. 337, 338; *Клименко В. Ф., Цимбал В. И.* Древности родного края.— Донецк, 1991.— Рис. 7, 1.

¹⁵ *Клименко В. Ф.* Памятники срубной культуры в районе г. Енакиево // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Луганск, 1990.— С. 72.

¹⁶ *Автори* широко вдячні С. М. Ляшко за дозвіл опублікувати рисунок сокири.

¹⁷ *Качалова И. К.* Эрмигажная коллекция Н. Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы // САИ.— 1974.— Вып. В4-12.— Табл. 3, 4, 7, 8; *Братченко С. Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.— К., 1976.— Рис. 26, 8.

¹⁸ *Бадер О. П., Халиков А. Х.* Памятники балановской культуры // САИ.— 1976.— Вып. В1-25.— Табл. 43, 5, 18.

¹⁹ *Братченко С. Н.* Указ. соч.— Рис. 55, 18.

²⁰ *Кривцова-Гракова О. А.* Бессарабский клад // Труды ГИМ.— М., 1949.— Вып. 1.— Табл. III, 1, 2; IV, VIII, 2; IX; X.

²¹ *Чередниченко М. М.* Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія.— 1977.— № 22.— С. 10.

²² *Эгейское искусство.*— М., 1972.— Фото 8.

²³ *Трифонов В. А.* Степное Прикубанье в эпоху энеолита — средней бронзы // Древние культуры Прикубанья.— Л., 1991.— Рис. 9, 42, 43.

²⁴ *Кривцова-Гракова О. А.* Бессарабский клад...— Табл. VIII, 1; XI.

²⁵ *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— Рис. 2, 7.

²⁶ *Братченко С. Н.* Указ. соч.— Рис. 67, 3.

²⁷ *Лише* в одному випадку — в культурному шарі зрубного часу на Усовому озері знайдено цілу сокиру (рис. 2, 1).

²⁸ *Березанская С. С.* Усово озеро.— К., 1990.— С. 18, 20.

²⁹ *Никитин В. И.* Матвеевка I — поселение катакомбной культуры на Южном Буге // СА.— 1989.— № 2.— Рис. 8, 5.

³⁰ *Ярова С. Х.* Кам'яні знаряддя праці з фондів Одеського державного археологічного музею // МАПП.— Одеса, 1960.— Вып. 3.— Табл. II, 7, 8; *Потемкина Т. М.* Бронзовый век лесостепного Притоболья.— М., 1985.— Рис. 34, 13.

³¹ *Шарафутдинова И. Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы.— К., 1982.— С. 136.

³² *Агапов С. А., Иванов А. Ю.* Металлообрабатывающий комплекс поселения Липовый овраг // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— Рис. 5, 5.

- ³³ Цимиданов В. В. Сверленные и привязные топоры, кирки, молоты // Археологический альманах. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области.— Донецк, 1993.— № 1.— С. 14; *Кравец Д. П.* Два горнометаллургических орудия из Старого Каравана (Северский Донец) // Донецкий археологический сборник.— Донецк, 1993.— Вып. 4.— С. 183.
- ³⁴ *Круглов А. П., Подгаецкий Г. В.* Родовое общество степей Восточной Европы.— М.— Л., 1935.— С. 79.
- ³⁵ *Пряхин А. Д., Саврасов А. С.* Глиняные литейные формы с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков // Поселения срубной общности.— Воронеж, 1989.— С. 40.
- ³⁶ *Березанская С. С.* Указ. соч.— С. 60.
- ³⁷ *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Указ. соч.— С. 60; *Малов Н. М.* Погребальные памятники покровского типа в Нижнем Поволжье // Археология Восточно-Европейской степи.— Саратов, 1989.— С. 90.
- ³⁸ *Бочкарев В. С.* Волго-Уральский очаг культурогенеза эпохи поздней бронзы // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте.— СПб., 1991.— С. 26.
- ³⁹ *Отрощенко В. В.* Клейноды зрубного суспльства // Археология.— 1993.— № 1.— С. 104.
- ⁴⁰ *Цимиданов В. В., Евглевский А. В.* Указ. соч.
- ⁴¹ *Тихонов Б. Г.* Металлургия лесостепных племен междуречья Волги и Дона // Проблемы советской археологии.— М., 1978.— С. 90.
- ⁴² Археологический альманах. Каталог случайных находок из археологических собраний Донецкой области.— Донецк, 1993.— № 1.— Рис. 30, 3, 4.
- ⁴³ Там же.— Рис. 31, 1; 32, 2, 3.
- ⁴⁴ *Ванчугов В. П.* Бслозерские памятники в Северо-Западном Причерноморье.— К., 1990.— Рис. 38, 11—17.
- ⁴⁵ *Березанская С. С., Отрощенко В. В., Чередниченко Н. Н., Шарафутдинова И. Н.* Указ. соч.— С. 146; *Ванчугов В. П.* Указ. соч.— С. 106, 107.
- ⁴⁶ *Смирнов К. Ф., Кузьмина Е. Е.* Указ. соч.— С. 52.
- ⁴⁷ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области славянских древностей.— М., 1974.— С. 93, 94.
- ⁴⁸ Там же.— С. 85.
- ⁴⁹ *Даркевич В. П.* Топор как символ Перуна в древнерусском язычестве // СА.— 1961.— № 4.— С. 97—100; *Толстой Н. И., Толстая С. М.* Заметки по славянскому язычеству. 3. Первый гром в Полесье. 4. Защита от града в Полесье // Обряды и обрядовый фольклор.— М., 1982.— С. 55, 58, 61, 62; *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография.— М., 1991.— С. 88—90, 401.
- ⁵⁰ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Указ. соч.— С. 7—12, 22, 97, 143; *Смирнов Ю. Н.* Эпика Полесья (по записям 1975 г.) // Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст.— М., 1981.— С. 256.
- ⁵¹ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Индоевропейская мифология // Мифы народов мира.— М., 1980.— Т. 1.— С. 530.
- ⁵² *Даркевич В. П.* Указ. соч.— С. 91.
- ⁵³ *Лейпунська Н. О.* Свинцеві вироби з Ольвії // Археологія.— 1988.— № 63.— С. 70, 71; *Даркевич В. П.* Указ. соч.— С. 95, 96; *Макаров Н. А.* Древнерусские амулеты-топорики // РА.— 1992.— № 2.
- ⁵⁴ *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области...— С. 96.
- ⁵⁵ Там же.— С. 45, 62; *Ардзинба В. Г.* Ритуалы и мифы древней Анатолии.— М., 1982.— С. 99, 100.
- ⁵⁶ *Мелетинский Е. М.* Мифы древнего мира в сравнительном освещении // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира.— М., 1971.— С. 69—73; *Иванов В. В., Топоров В. Н.* Исследования в области...— С. 118—123; *Луконин В. Г.* Искусство древнего Ирана.— М., 1977.— С. 144; *Ардзинба В. Г.* Указ. соч.— С. 100—103.
- ⁵⁷ *Ельницкий Л. А.* Из истории древнескифских культов // СА.— 1960.— № 4.— С. 52; *Ардзинба В. Г.* Указ. соч.— С. 100—103; *Петрухин В. Я.* Религия и мифология // История первобытного общества. Эпоха классового образования.— М., 1988.— С. 421—423.
- ⁵⁸ Виникнення героїв-змієборців, які походять з соціальних низів, ймовірно, було результатом «демократизації» казки (*Новиков П. В.* Образы восточнославянской волшебной сказки.— Л., 1974.— С. 69). Не випадково, при цьому змінюється й мотивація дій цих героїв.
- ⁵⁹ *Горбов В. П., Усачук А. Н.* Дружковський могильник і деякі питання світоглядання срубних племен // Археологический альманах.— Донецк, 1993.— Вып. 2.— Рис. 63, 64.
- ⁶⁰ *Иванов В. В.* Древнебалканские названия священного царя и символика царского ритуала // Палеобалканистика и античность.— М., 1989.— С. 6—10.
- ⁶¹ *Раевский Д. С.* Очерки идеологии скифо-сарматских племен.— М., 1977.— С. 30—32, 38.
- ⁶² *Алексеев А. Ю.* Сцена вручения лука на аттической амфоре VI в. до н. э. // Сообщения Государственного Эрмитажа.— 1981.— Вып. XLVI.— С. 42.

- ⁶³ Мелетинский Е. М. Вальхалла // Мифы народов мира.— М., 1980.— Т. I.— С. 212.
- ⁶⁴ Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.— Л., 1976.— С. 169—176.
- ⁶⁵ Антонова Е. В., Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.
- ⁶⁶ Раевский Д. С. Указ. соч.— С. 144, 145; Цимиданов В. В. Час виникнення легенди про походження скіфів (перша версія Геродота) // Археологія.— 1992.— № 1.
- ⁶⁷ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 37, 38, 118—123, 187; Антонова Е. В., Чвырь Л. А. Таджикские весенние игры и обряды и индо-иранская мифология // Фольклор и историческая этнография.— М., 1983.— С. 36, 37; Кейнер Ф. Б. Я. Труды по ведийской мифологии.— М., 1986.— С. 115, 123 та ін.
- ⁶⁸ Антонова Е. В., Чвырь Л. А. Указ. соч.— С. 27.
- ⁶⁹ Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 104—118.
- ⁷⁰ Цимиданов В. В. Роль экологического фактора в освоении степей населением срубной общности // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе.— Донецк, 1987; Гершкович Я. П., Иевлев М. М. Этнокультурные изменения в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы в свете палеоклиматических данных // Актуальные проблемы историко-археологических исследований.— К., 1987; Герасименко Н. П. Природная среда древнего человека Донбасса в голоцене // Оточуюче середовище і стародавнє населення України (матеріали до теми).— К., 1993.— С. 37.
- ⁷¹ Раунер Ю. Л. Реконструкция экстремальных климатических явлений исторического прошлого // Методы реконструкции палеоклиматов.— М., 1985.— С. 162—164.
- ⁷² Иванов В. В., Топоров В. Н. Исследования в области...— С. 158—163; Барак Л. Г. Сюжет о змеборчестве на мосту в сказках восточнославянских и других народов // Славянский и балканский фольклор. Обряд. Текст.— М., 1981.— С. 171—176.

Ю. В. Полидович, В. В. Цимиданов

КАМЕННЫЙ ТОПОР В ПАМЯТНИКАХ СРУБНОЙ КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКОЙ ОБЩНОСТИ

В статье рассматривается место каменных топоров в системе культуры срубной общности. Приводятся аргументы в пользу того, что в эпоху поздней бронзы каменный топор был полностью вытеснен из бытовой сферы. В то же время он продолжал использоваться в ритуальной и социальной практике. На основе индоевропейской традиции устанавливается, что ритуалы, в которых каменный топор играл значительную роль, были связаны, очевидно, с мифом о змеборчестве, откуда следует высокий семиотический статус каменного топора. Благодаря мифу и ритуалу реконструируется вероятное социальное значение каменного топора как символа власти срубного «царя», что подтверждается и анализом археологического материала.

Yu. V. Polidovich, V. V. Nsimidanov

STONE AXE IN RELICS OF THE SRUBNAYA CULTURAL-HISTORICAL COMMUNITY

Stone axes are discussed in the aspect of the place they occupied in the Srubnaya cultural-historical community. Some arguments are presented in favour of the fact that a stone axe was completely removed from the everyday life in the late Bronze Age. At the same time it was, as formerly, used in the ceremonial and social practice. Proceeding from the Indo-European tradition it has been stated that rituals which supposed great significance of a stone axe were, apparently, associated with a myth on dragon-fighting from where followed very high semiotic status of a stone axe. Owing to that myth and ritual, a probable social meaning of a stone axe as a symbol of the power of the Srubnaya community «isar» is reconstructed, which is confirmed by analysis of archaeological findings.

Одержано 16.12.93